

Original Research Article

म. फुले यांचे वैश्विक मानवतावाद तत्त्वज्ञान आणि तत्कालीन समाजावर त्याचे सकारात्मक व नकारात्मक परिणाम

डॉ. भारत शांताराम खराडे

दोशी वकील आर्ट्स कॉलेज अँड जी. सी. यु.बी. सायन्स अँड कॉमर्स कॉलेज गोरेगांव, रायगड ४०२१०३ महाराष्ट्र, भारत

Corresponding author E-mail: bshantaramkharade@gmail.com

Received: 24 September, 2026 | Accepted: 26 September, 2026 | Published: 28 September, 2026

सारांश:

ज्योतीबा फुले शुद्र-अतिशुद्राच्या गुलामगिरीचे, दुखाचे कारण अविद्या आहे असे म्हणत. म्हणून त्यांनी 'शेतकऱ्याचा आसुड' या ग्रंथात म्हटले आहे की-

विद्ये विना मती गेली। मती विना निती गेली।।

निती विना गती गेली। गती विना वित्त गेले।।

वित्त विना शुद्र खचले। एवढे अनर्थ एका अविद्येने केले।।

हा महात्मा फुले यांचा संदेश म्हणजे क्रांतीकारक तर आहेच पण एक नविन तत्त्वज्ञान मांडणारा आहे. पुष्पमित्र शुंगाच्या प्रतिक्रांतीपासून जवळपास २००० वर्षांपासून एखाद्या मुक्या जनावराप्रमाणे राहणाऱ्या शुद्र अतिशुद्र समुहाचा अडकलेला हुंकार मुक्त झाला या संदेशामुळेच! म. ज्योतीबा फुले (१८२७-१८९०) यांनी आपल्या मानवतावादी कार्यांनी आणि तत्त्वज्ञानाने एकोणिसाव्या शतकातील भारतात, विशेषतः महाराष्ट्रात, सामाजिक परिवर्तनाची ठिणगी पेटवली. आपल्या मानवाधिकार तत्त्वज्ञानाच्या माध्यमातून ज्योतीबा फुले (१८२७-१८९०) यांनी एकोणिसाव्या शतकातील भारतात, विशेषतः महाराष्ट्रात, सामाजिक सुधारणांचा पाया घातला. राष्ट्रवाद, जात आणि लिंगभाव यांवर लक्ष केंद्रित करणारे एकोणिसावे शतक हे सामाजिक टीका आणि क्रांतीचा काळ होता. सुधारकांनी स्त्रीभ्रूणहत्या, बालविवाह, स्त्रियांच्या शिक्षणावरील निर्बंध, सती प्रथा, विधवांचे मुंडन आणि विधवांच्या पुनर्विवाहावरील बंदी यांसारख्या स्त्रियांच्या समस्यांवर लक्ष केंद्रित केले. त्याच वेळी, सुधारकांनी स्त्रियांचे

हक्क आणि दर्जा यावर भर देत, कुटुंब आणि विवाहाच्या संस्थांमध्ये बदल घडवण्यावर अधिकाधिक लक्ष केंद्रित केले. ज्योतिबांनी लिंगभाव आणि जात या विषयाला हात घातला. त्यांनी हजारो वर्षांपासून लाखो लोकांवर अत्याचार करणाऱ्या अन्यायकारक जातीय व्यवस्थेविरुद्ध आणि मानवाधिकार उल्लंघनाविरुद्ध बंड केले.

प्रमुख मुद्दे: Ethics, humanism, education, social reformation (नैतिक, मानवतावाद, शिक्षण आणि सामाजिक चळवळ)

प्रस्तावना:

11 April 1827 – 28 November 1890), also known as Jyotiba Phule, was an Indian social activist, businessman, anti-caste social reformer and writer from Maharashtra. His work extended to many fields, including eradication of untouchability and the caste system and for his efforts in educating women and oppressed caste people. He and his wife, Savitribai Phule, were pioneers of women's education in India. Phule started his first school for girls in 1848 in Pune at Tatyasaheb Bhide's residence or Bhidewada. He, along with his followers, formed the Satyashodhak Samaj (Society of Truth Seekers) to attain equal rights for people from lower castes. People from all religions and castes could become a part of this association which worked for the upliftment of the oppressed classes.

महत्मा ज्योतिबा फुले हे आधुनिक भारतातील सामाजिक क्रांतीचे जनक मानले जातात. त्यांनी भारतीय समाजातील अन्याय, विषमता, जातीय शोषण, स्त्रियांची गुलामगिरी आणि अंधश्रद्धा याविरुद्ध संघर्ष केला. त्यांच्या विचारांचा केंद्रबिंदू वैश्विक मानवतावाद हा होता. या तत्त्वज्ञानाचा अर्थ असा की सर्व मानव समान आहेत आणि त्यांना समान अधिकार मिळाले पाहिजेत. म. फुले यांच्या मते धर्म, जात, लिंग किंवा जन्म यावरून माणसांमध्ये भेद करणे चुकीचे आहे. त्यांचे हे विचार त्या काळातील सामाजिक व्यवस्थेला मोठे आव्हान देणारे ठरले. जातिव्यवस्थेविरुद्धच्या त्यांच्या बंडासोबतच समानता आणि मानवतेवर आधारित सामाजिक आणि धार्मिक सुधारणाही झाल्या. ते महाराष्ट्रातील शोषित वर्गाचे नेते म्हणून उदयास आले आणि देशभरात त्यांना भारतातील शोषित वर्गाचे नेते म्हणून मान्यता मिळाली. ते अमेरिकन तत्त्वज्ञ थॉमस पेन यांच्या 'राइट्स ऑफ मॅन' या ग्रंथातील संकल्पनांनी प्रेरित होते. ज्योतिबा फुले यांच्या वडिलांच्या काळात पेशव्यांचा अधिकार आणि वैभव लक्षणीयरीत्या कमी झाले होते. पेशव्यांच्या अखेरच्या दिवसांत, शासकांनी समतावादी शासनाच्या पद्धतीचा त्याग केला. ब्राह्मण ही प्राधान्याची जात होती. त्यांना बढती देताना गुणवत्तेचा विचार केला जात नव्हता. अनेक गुन्ह्यांसाठी, ब्राह्मणांना कायद्याने ठरवलेल्या शिक्षेपेक्षा कमी कठोर शिक्षा मिळत असे. त्यांना आपला मालमत्ता कर अर्ध्याने किंवा त्याहूनही कमी करण्याची मुभा होती. बाजीराव द्वितीय यांच्या कारकिर्दीत, ब्राह्मणांवर दानधर्म आणि भव्य मेजवान्यांची उधळण केली जात होती. याउलट, सावकारांवरील अवलंबित्वमुळे शेतकरी हलाखीच्या परिस्थितीत होते, आणि या सावकारांपैकी बहुसंख्य ब्राह्मण होते. अठराव्या आणि एकोणिसाव्या शतकात, ब्राह्मणांचे समाजात वर्चस्व होते, कारण केवळ त्यांनाच शिक्षण घेण्याची परवानगी होती. याउलट, इतर जातींना शिक्षण आणि समाजात समान हक्कांपासून वंचित ठेवण्यात आले होते. अस्पृश्यता हा शूद्र आणि अतिशूद्रांसाठी एक धोका होता, ज्यामुळे ते सामाजिक बहुसंख्यांकांपासून दुरावले होते. गरीब जाती आणि स्त्रियांबद्दलचा सामाजिक पूर्वाग्रह आणि त्यांचे शोषण सर्वाधिक प्रचलित होते. धनंजय कीर यांच्या मते, १९व्या शतकात महाराष्ट्रातील पेशवा राजवटीत, ब्राह्मणांनी स्वतःला सत्ताधारी वर्ग मानण्यास सुरुवात केली, ज्यांना छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या व्यवस्थेत नसलेले विशिष्ट हक्क आणि सवलती मिळाल्या होत्या. पूर्वीच्या पेशव्यांच्या काळात, ब्राह्मणांच्या जमिनी इतर वर्गांच्या जमिनीच्या तुलनेत निम्म्या किंवा त्याहून कमी दराने आकारल्या जात होत्या. ब्राह्मण गुन्हेगारांना कायद्याच्या कठोरतम शिक्षांमधून वगळण्यात आले होते. सर्व विशेषाधिकार, मत्केदारी आणि धर्मादाय देणग्या त्यांना मिळत नव्हत्या. अशी असणारी समाज व्यवस्था आणि तत्कालिन समाज यांच्यात बदल आणण्याचे कार्य म. ज्योतीबा फुले यांनी केले.

वैश्विक मानवतावादाची संकल्पना:

प्रत्यक्षात म. फुले यांच्या गुलामगिरी ग्रंथात त्यांनी वैश्विक मानवतावाद ही संकल्पना मांडत असताना त्यांनी जो जाहीरनामा मांडला त्यात ते म्हणतात की, "जे दास फक्त आपल्या उत्पन्नकर्त्यास मानून नीतीस अनुसरून स्वच्छ उद्योग करण्याचा निश्चय करून त्याप्रमाणे आचरण करीत

आहेत अशी त्याविषयी माझी खात्री झाल्याबरोबर मी त्यास केवळ आपल्या कुटुंबातील बांधवांप्रमाणे समजून त्याजबरोबर अन्न व्यवहार करीन मग ते कोणत्याही देशातील असोत. "या ठिकाणी त्यांना समानता या तत्वाची अपेक्षा ते करतात. 'गुलामगिरी' हा १८७३ मध्ये प्रसिद्ध झालेला ग्रंथ होय. त्यातील पहिल्या भागात ज्या परशुरामाला ब्राह्मणनिर्मित ग्रंथात आणि पुराणात चिरंजीव मानण्यात आले आहे त्याला त्यांनी लोकांच्या समोर पुन्हा येऊन उभे राहण्याविषयी आव्हान दिले आहे. ब्राह्मणी धर्माने प्रसारित केलेल्या अवतार कल्पना मुळासकट उपटून टाकण्यासाठी ज्योतीरावांनी हा त्यावर हल्ला चढवला हे उघड आहे. या ठिकाणी म. फुले यांची विचार सरणीच नाही तर सत्य आणि असत्यता आणण्याचा त्यांचा प्रयत्न आहे.

प्रथम असे म्हणावे लागते कि, म. फुले यांनी ज्या काही सामाजिक सुधारणा चळवळी चा जो पाया रचला त्याचा मुख्य उद्देश सामाजिक समानता न्याय्य हक्क मिळावेत असा होता. परंपरागत चालू वैहीवाटी विरुद्ध तो लढा होता. याच चळवळीच्या अनुषंगाने उदयास आला तो म्हणजे वैश्विक मानवतावाद होय. Mahatma Jyotirao Phule's philosophy of universal humanism was a radical, 19th-century vision for social transformation in Maharashtra. Rooted in the principles of liberty, equality, and universal brotherhood, he actively sought to dismantle discriminatory caste hierarchies and patriarchal norms to establish an inclusive society. Phule's concept of universal humanism can be summarized through a few core pillars.

अमेरिकेतील ज्या वीरांनी आणि मुत्सद्यांनी निग्रो लोकांच्या स्वातंत्र्यासाठी अविरत झगडा केला त्याची ज्योतीबांनी स्तुती केली आहे. ज्या दिवशी निग्रो लोकांचे स्वातंत्र्य जाहीर झाले त्या दिवशी निग्रो आया आपल्या मुलींना भेटल्या असतील व निग्रो स्त्रिया आपल्या नवऱ्यांना भेटल्या असतील! तसेच भाऊ बहिणींना भेटले असतील व निग्रो पुरुष इतर नातलगांना भेटले असतील! हे अत्यंत देवदुर्लभ दृश्य दिव्यचक्षूंनी पाहून ज्योतीरावांच्या कवी आणि तत्वचिंतक मनाला स्वर्गीय आनंद झाला. ज्या पाशवी वृत्तींमुळे निग्रोंच्या देहाची कातडी सोलली जाई, जाळली जाई. त्यांचे हातपाय मोडून टाकले जात, ती वृत्ती स्वतंत्र झालेल्या नव्या जगातून नाहीशी झाली. चालू समाजव्यवस्थेतील ब्राह्मणांच्या गुलामगिरीतून शेतकरी व कामगार हे हिंदूस्थानातून मुक्त झाले आहेत. त्यांच्या गडद अंध समजुती लुप्त झाल्या आहेत. त्यांचे भीषण अज्ञान दूर झाले आहे. त्यांच्यावर लादलेले आणि कधीही न संपणारे संस्कार बंद झाले आहेत, ते कर्जमुक्त झाले आहेत आणि ब्राह्मणांनी त्यांना घातलेल्या देवाच्या धाकातून मुक्त झाले आहेत असे भविष्यकाळातील चित्र ज्योतीरावांना दिसू लागले.

- सर्वसमावेशक मानवतावाद: म. फुल्यांची धारणा होती की मानवतेचा धर्म हा धर्मनिरपेक्ष (secular) असतो. त्यांनी कोणत्याही एका जाती, धर्माला किंवा वर्गाला केंद्रस्थानी न ठेवता समग्र मानव समाजाच्या समतेचा पुरस्कार केला.
- सत्य, समानता आणि बंधुभाव: मानवी मूल्यांचा पाया 'मानवता' हाच असावा, यावर त्यांचा ठाम विश्वास होत. जात, धर्म किंवा लिंग या आधारावर माणसामाणसात भेद करणे त्यांना अमान्य होते.
- स्त्री मुक्ती आणि शिक्षण: 'मानवी कल्याणासाठी' स्त्री-पुरुष समानता आवश्यक आहे, हे त्यांनी ओळखले. यासाठीच त्यांनी इ.स. १८४८ मध्ये पुण्यात पहिली मुलींची शाळा सुरू करून शिक्षणाचा वैश्विक अधिकार मिळवून दिला.
- शेतकरी आणि कष्टकऱ्यांचा उद्धार: त्यांच्या विचारांमध्ये केवळ सामाजिक समता नाही, तर आर्थिक सुबत्ता आणि शेतीचा विकास यांचाही समावेश होता। त्यांनी शोषित व कष्टकऱ्यांच्या हक्कांसाठी लढा दिला.
- The Satyashodhak Samaj: To materialize these ideals, Phule founded the Satyashodhak Samaj on September 24, 1873. The organization campaigned for rational thinking, education, and simple, contract-based marriage rituals devoid of religious hegemony. सत्यशोधक समाज: या आदर्शांना साकार करण्यासाठी फुले यांनी २४ सप्टेंबर १८७३ रोजी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली . या संघटनेने विवेकवादी विचार, शिक्षण आणि धार्मिक वर्चस्वापासून मुक्त असलेल्या साध्या, करारावर आधारित विवाह विधींसाठी मोहीम चालवली.
- Gender and Caste Equality: Phule asserted that human dignity is inherent, demanding equal rights regardless of caste, gender, or religion. He firmly believed that societal equality is unattainable without first achieving equality of men and women within the family. लिंग आणि जातीय समानता: फुले यांनी प्रतिपादन केले की

मानवी प्रतिष्ठा ही अंगभूत आहे आणि जात, लिंग किंवा धर्माचा विचार न करता समान हक्कांची मागणी केली. त्यांचा ठाम विश्वास होता की कुटुंबात स्त्री-पुरुषांची समानता प्रस्थापित केल्याशिवाय सामाजिक समानता प्राप्त होऊ शकत नाही.

- **Rationality over Dogma:** He advocated for scientific temper and denounced idolatry and the dominance of the priestly class. He championed the idea of a universal, rational religion that prioritized human well-being over exploitative scriptures. मतांधतेपेक्षा विवेकबुद्धीला प्राधान्य: त्यांनी वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा पुरस्कार केला आणि मूर्तिपूजा व पुरोहित वर्गाच्या वर्चस्वाचा निषेध केला. त्यांनी एका वैश्विक, विवेकपूर्ण धर्माच्या कल्पनेचे समर्थन केले, जो शोषण करणाऱ्या धर्मग्रंथांपेक्षा मानवी कल्याणाला प्राधान्य देतो.
- **Education as Emancipation:** He viewed education as a fundamental human right. By opening India's first school for girls in 1848 alongside his wife, Savitribai Phule, he laid the groundwork for empowering women and oppressed groups. मुक्ती म्हणून शिक्षण: ते शिक्षणाला एक मूलभूत मानवाधिकार मानत असत. १८४८ मध्ये आपल्या पत्नी सावित्रीबाई फुले यांच्यासोबत भारतातील मुलींची पहिली शाळा उघडून, त्यांनी महिला आणि शोषित गटांच्या सक्षमीकरणाचा पाया घातला.

म. फुले यांच्या वैश्विक मानवतावादाचा पाया समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि न्याय या मूल्यांवर आधारित होता. त्यांनी सांगितले की माणसाचा जन्म हा त्याच्या श्रेष्ठत्वाचा निकष असू शकत नाही. प्रत्येक व्यक्तीला शिक्षण, सन्मान आणि जगण्याचा अधिकार आहे. त्यांच्या मते समाजातील सर्वात मोठी समस्या म्हणजे अज्ञान. अज्ञानामुळे लोकांना स्वतःच्या अधिकारांची जाणीव होत नाही आणि त्यामुळे ते शोषण सहन करतात. म्हणूनच त्यांनी शिक्षणाला मुक्तीचे साधन मानले. सावित्रीबाई फुले यांच्या सहकार्याने त्यांनी १८४८ मध्ये मुलींसाठी पहिली शाळा सुरू केली. हा त्या काळातील अत्यंत क्रांतिकारी निर्णय होता. स्त्रियांच्या शिक्षणाद्वारे समाजाच्या परिवर्तनाची प्रक्रिया सुरू झाली.

जातिव्यवस्थेवरील टीका :

फुले यांनी भारतीय समाजातील जातिव्यवस्थेला शोषणाचे मूळ मानले. त्यांच्या मते ब्राह्मणवादी व्यवस्था ही खालच्या वर्गाचे शोषण करणारी होती. त्यांनी शूद्र-अतिशूद्रांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव करून दिली. त्यांच्या विचारांमध्ये मानवी प्रतिष्ठेला सर्वोच्च स्थान होते. म्हणूनच त्यांनी अस्पृश्यता आणि सामाजिक बहिष्काराचा कठोर विरोध केला.

स्त्रीमुक्तीचा विचार :

त्या काळात स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार नव्हता, बालविवाहाची प्रथा होती आणि विधवांना अत्यंत कठोर जीवन जगावे लागत होते. फुले यांनी या सर्व अन्यायकारक प्रथांचा विरोध केला. त्यांनी स्त्रीला समाजातील समान घटक मानले आणि तिच्या स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला. हे विचार आधुनिक स्त्रीवादी विचारसरणीचे प्रारंभिक स्वरूप मानले जाते.

शेतकरी व कामगारांविषयी विचार :

फुले यांनी केवळ सामाजिक नव्हे तर आर्थिक विषमतेवरही लक्ष केंद्रित केले. 'शेतकऱ्यांचा आसूड' या ग्रंथाद्वारे त्यांनी शेतकऱ्यांच्या शोषणावर प्रकाश टाकला. ब्रिटिश राजवटीतील महसूल धोरणामुळे शेतकरी कर्जबाजारी आणि गरीब होत होते. फुले यांनी या प्रश्नांना सामाजिक न्यायाच्या चौकटीत मांडले. याच ग्रंथात ते आपले मत प्रगट करतात- त्यात ते म्हणतात, या ग्रंथाच्या पहिल्या प्रकरणात ब्राह्मण हा जन्मापासून स्मशानापर्यंत, गर्भाधानापासून तीर्थयात्रेपर्यंत धर्माच्या नावाखाली समाजाचा कसा छळ करतो आणि त्याने लादलेले धार्मिक संस्कार व विधी कसे अखंडपणे चालू ठेवले जातात, याविषयी माहिती दिली आहे. ज्या ब्राह्मणांना उच्च शिक्षण घेता येत नाही, ते संन्याशाचे सोंग घेऊन समाजातील अज्ञानी व अशिक्षित लोकांवर कसे वर्चस्व गाजवतात आणि त्यांची कशी पिळवणूक करतात, हेही दाखवून दिले आहे.

अटकेपुढे प्रवास करू नये किंवा परदेशात जाऊ नये, अशी बंधने हिंदू धर्मात घालण्यात आली होती. त्यासाठी ब्राह्मण जबाबदार असल्याचे फुले मानतात. त्यामुळे हिंदू समाज संकुचित दृष्टीचा झाला. बाह्य जगाशी त्यांचा संबंध तुटला आणि ते स्वतःला कनिष्ठ समजू लागले.

शहाणपण आणि शौर्य हे गुण आनुवंशिक नसतात. एकाच आई-वडिलांच्या पोटी जन्माला आलेले दोन मुलगे गुणवत्तेने समान असतीलच असे नाही. आई-वडिलांची त्या काळातील मानसिक परिस्थिती, तसेच भोवतालच्या वातावरणाचा मुलांच्या जीवनावर महत्त्वपूर्ण परिणाम होत असतो. पराक्रमी सेनापती आणि राजे अनेकदा शेतकरी, भिल्ल आणि धनगर यांच्या पोटी जन्माला आल्याचे आढळते, असे महात्मा फुले म्हणतात.

सत्यशोधक समाजाची स्थापना :

१८७३ मध्ये त्यांनी Satyashodhak Samaj ची स्थापना केली. या संस्थेचे उद्दिष्ट समाजातील विषमता दूर करणे आणि सत्य, समता व न्याय यांचा प्रसार करणे होते. सत्यशोधक समाजाने जातिभेदविरहित विवाह, शिक्षण आणि सामाजिक सुधारणा यांना चालना दिली.

तत्कालीन समाजावर सकारात्मक परिणाम :

१. शिक्षणाची क्रांती : फुले यांच्या कार्यामुळे स्त्रिया आणि बहुजन समाजात शिक्षणाची चळवळ सुरू झाली. यामुळे समाजातील वंचित वर्गात जागृती निर्माण झाली.
२. सामाजिक समतेची भावना: जातीय विषमतेविरुद्ध आवाज उठवण्याची प्रेरणा मिळाली. लोकांमध्ये स्वाभिमान आणि समानतेची जाणीव निर्माण झाली.
३. स्त्री सक्षमीकरण: स्त्रियांच्या शिक्षणामुळे त्यांना आत्मविश्वास मिळाला आणि त्यांचे सामाजिक स्थान उंचावले.
४. शोषित वर्गाचा आवाज : दलित, शेतकरी आणि कामगार यांच्या समस्या समाजासमोर आल्या.
५. आधुनिक विचारांची सुरुवात : विवेकवाद, तर्कशुद्धता आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन समाजात विकसित झाला.

तत्कालीन समाजावर नकारात्मक परिणाम :

१. प्रस्थापित व्यवस्थेचा तीव्र विरोध : फुले यांच्या विचारांनी उच्चवर्णीय आणि सनातनी समाजाच्या हितसंबंधांना धक्का बसला. त्यामुळे त्यांना मोठ्या प्रमाणावर विरोध सहन करावा लागला.
२. सामाजिक संघर्ष : जुन्या परंपरा आणि नव्या सुधारणावादी विचारांमध्ये संघर्ष निर्माण झाला.
३. बहिष्कार आणि अपमान : फुले दाम्पत्याला समाजातून बहिष्कृत करण्यात आले. त्यांना अपमान आणि धमक्या सहन कराव्या लागल्या.
४. धार्मिक वर्चस्वाला आव्हान : त्यांच्या विचारांनी पारंपरिक धर्मगुरूंचे वर्चस्व कमी होण्याची भीती निर्माण झाली.

विश्लेषण :

म. फुले यांचे विचार त्या काळात अत्यंत क्रांतिकारी होते. त्यांनी समाजाच्या मूलभूत रचनेलाच प्रश्न विचारले. त्यांचे तत्त्वज्ञान हे केवळ सुधारणा नव्हे तर सामाजिक पुनर्रचना करण्याचा प्रयत्न होता. त्यांनी शिक्षणाला दिलेले महत्त्व पुढे भारतीय समाजाच्या विकासासाठी निर्णायक ठरले. त्यांच्या विचारांचा प्रभाव पुढे B. R. Ambedkar, शाहू महाराज आणि इतर समाजसुधारकांवर झाला. त्यांच्या कार्यामुळे समाजात विरोध निर्माण झाला, परंतु हा विरोध परिवर्तन प्रक्रियेचा भाग होता. इतिहासाच्या दृष्टीने पाहता त्यांच्या विचारांनी भारतीय लोकशाही आणि सामाजिक न्यायाच्या पायाभरणीत मोठे योगदान दिले.

निष्कर्ष :

महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे विचार आणि कार्य हे भारतीय समाजसुधारणेच्या इतिहासातील एक महत्त्वपूर्ण पर्व मानले जाते. त्यांनी समाजातील जातिभेद, अंधश्रद्धा, स्त्री-दास्य, धार्मिक शोषण आणि सामाजिक विषमता यांविरुद्ध निर्भयपणे आवाज उठविला. त्यांचे वैश्विक मानवतावादी तत्त्वज्ञान हे मानवाच्या जन्मावर नव्हे, तर त्याच्या गुण, कर्तृत्व आणि नैतिक मूल्यांवर आधारित आहे. प्रत्येक व्यक्तीला समान अधिकार, शिक्षण, स्वातंत्र्य आणि सन्मान मिळाला पाहिजे, ही त्यांची मूलभूत भूमिका होती. त्यामुळे त्यांचे विचार आजही सामाजिक परिवर्तनासाठी मार्गदर्शक ठरतात. महात्मा फुले यांनी शिक्षणाला समाजपरिवर्तनाचे प्रभावी साधन मानले. शिक्षणामुळे अज्ञान, अंधश्रद्धा आणि सामाजिक गुलामगिरी दूर

होऊ शकते, असा त्यांचा ठाम विश्वास होता. म्हणूनच त्यांनी मुलींसाठी आणि बहुजन समाजातील मुलांसाठी शाळा सुरू करून शिक्षणाचे दरवाजे सर्वांसाठी खुले केले. सावित्रीबाई फुले यांच्या सहकार्याने त्यांनी स्त्रीशिक्षणाची चळवळ उभी केली, ज्यामुळे भारतीय समाजात स्त्रियांच्या सक्षमीकरणाची नवी दिशा निर्माण झाली. स्त्री-पुरुष समानता हा त्यांच्या विचारांचा केंद्रबिंदू होता.

याशिवाय त्यांनी शेतकरी, कामगार आणि वंचित समाजाच्या प्रश्नांकडे विशेष लक्ष वेधले. शेतकऱ्यांच्या आर्थिक शोषणावर त्यांनी कठोर टीका केली आणि त्यांच्या जीवनातील समस्या समाजासमोर मांडल्या. धार्मिक कर्मकांड, जातीव्यवस्था आणि पुरोहितशाही यांच्या माध्यमातून होणाऱ्या अन्यायाचा त्यांनी विरोध केला. सत्यशोधक समाजाच्या स्थापनेद्वारे त्यांनी समता, बंधुता, सत्य आणि सामाजिक न्याय यांचा प्रसार केला. त्यांच्या कार्यामुळे समाजातील उपेक्षित घटकांना आत्मविश्वास मिळाला आणि स्वाभिमानाने जगण्याची प्रेरणा मिळाली. महात्मा फुले यांचे साहित्यही त्यांच्या समाजसुधारणेच्या विचारांचे प्रभावी माध्यम ठरले. गुलामगिरी, शेतकऱ्यांचा असूड, सार्वजनिक सत्यधर्म यांसारख्या ग्रंथांमधून त्यांनी तत्कालीन समाजव्यवस्थेचे वास्तव स्पष्ट केले आणि समाजाला विचार करण्यास प्रवृत्त केले. त्यांच्या लेखनात सामाजिक समतेचा आग्रह, विवेकनिष्ठ विचार आणि मानवतेची मूल्ये प्रकर्षाने दिसून येतात. त्यांनी मांडलेले विचार केवळ त्या काळापुरते मर्यादित नसून आजच्या लोकशाही, सामाजिक न्याय आणि मानवी हक्कांच्या संकल्पनांशीही सुसंगत आहेत.

आजच्या काळातही जातीय भेदभाव, लिंगभेद, अंधश्रद्धा, शिक्षणातील विषमता आणि सामाजिक अन्याय यांसारख्या समस्या पूर्णपणे नाहीशा झालेल्या नाहीत. अशा परिस्थितीत महात्मा फुले यांचे विचार अधिकच महत्त्वाचे ठरतात. त्यांच्या मानवतावादी दृष्टिकोनातून समाजात समता, बंधुता, वैज्ञानिक दृष्टीकोन आणि सामाजिक जबाबदारी यांचा विकास होण्यास मदत होते. त्यांनी दिलेला शिक्षण, सत्य, समता आणि न्यायाचा संदेश आजच्या पिढीसाठीही तितकाच प्रेरणादायी आहे.

एकूणच, महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे वैश्विक मानवतावाद तत्त्वज्ञान हे केवळ सामाजिक सुधारणेचे नव्हे, तर न्याय्य, समताधिष्ठित आणि मानवतावादी समाजव्यवस्थेचे भक्कम अधिष्ठान आहे. त्यांनी केलेले कार्य आणि मांडलेले विचार भारतीय समाजाच्या प्रगतीसाठी आजही दिशादर्शक आहेत. म्हणूनच महात्मा फुले यांचे योगदान भारतीय सामाजिक, शैक्षणिक आणि वैचारिक इतिहासात चिरंतन व अविस्मरणीय राहील.

संदर्भ सूची:

1. "The Polemics of Mahatma Jyotiba Phule on His Birth Anniversary". 28 November 2016. Archived from the original on 9 March 2023. Retrieved 9 March 2023.
2. "te". Archived from the original on 3 January 2022. Retrieved 3 January 2022.
3. "Remembering Jyotirao Phule: The Pioneer of Girls' Education in India". NDTV.com. Archived from the original on 9 November 2020. Retrieved 18 December 2020.
4. "Mahatma Jyotirao Phule: Reformer far ahead of his time". Hindustan Times. 27 June 2019. Archived from the original on 18 December 2020. Retrieved 18 December 2020.
5. "Remembering the pioneer of women's education in India: Contributions by Jyotirao Phule". India Today. 28 November 2016. Archived from the original on 16 April 2021. Retrieved 18 December 2020.
6. "Savitribai Phule: The pioneer of women's education in India". The Week. Archived from the original on 24 June 2021. Retrieved 18 December 2020.
7. Jill Sperandio (11 December 2018). *Pioneering Education for Girls across the Globe: Advocates and Entrepreneurs, 1742-1910*. Rowman & Littlefield. p. 35. ISBN 978-1-4985-2488-9.
8. ज्योतिराव गोविंदराव फुले. (1873). गुलामगिरी. पुणे.
9. ज्योतिराव गोविंदराव फुले. (1883). शेतकऱ्यांचा आसूड. पुणे.

10. ज्योतिराव गोविंदराव फुले. (1891). सार्वजनिक सत्यधर्म. पुणे.
11. धनंजय कीर. (1969). Mahatma Jotirao Phule: Father of Indian Social Revolution. Popular Prakashan, Mumbai.
12. गेल ऑम्बेट. (1976). Cultural Revolt in a Colonial Society: The Non-Brahman Movement in Western India. Scientific Socialist Education Trust.
13. गेल ऑम्बेट. (2008). Seeking Begumpura: The Social Vision of Anti-Caste Intellectuals. Navayana.
14. रोझालिंड ओ'हॅनलॉन. (1985). Caste, Conflict and Ideology: Mahatma Jotirao Phule and Low Caste Protest in Nineteenth Century Western India. Cambridge University Press.
15. जी. पी. देशपांडे. (2002). Selected Writings of Jotirao Phule. Left Word Books.
16. भीमराव रामजी आंबेडकर. (1936). Annihilation of Caste. Mumbai.
17. भीमराव रामजी आंबेडकर. (1946). Who Were the Shudras? Thacker & Co.
18. Government of Maharashtra>. Mahatma Phule Samagra Vangmaya. Maharashtra State Board of Literature and Culture.